

ΑΓΡΟΤΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΔΥΜΑΙΑ ΧΩΡΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΧΩΡΙΟΥ

Από το 1985 οι αρχαιολόγοι των Εφορειών αρχαιοτήτων, ΣΤ' Κλασικών και Προϊστορικών και της Βυζαντινών της Πάτρας συνεργάζονται με το Κέντρο Έρευνας Ελληνικής και Ρωμαϊκής αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, πάνω σ' ένα πρόγραμμα τοπογραφίας και μελέτης της οργάνωσης του χώρου της Αχαϊκής Δωδεκάπολης. Η εφαρμογή του προγράμματος άρχισε από τη Δ. Αχαΐα και πιο συγκεκριμένα από τη Δύμη για λόγους καθαρά πρακτικούς*.

Πρόκειται για ένα πρόγραμμα, αντικείμενο έρευνας του οποίου είναι κυρίως η αγροτική αρχαιολογία. Από μεθοδολογικής πλευράς το αντικείμενο προσεγγίζεται με:

1. *Συστηματική αυτοψία — επιφανειακή έρευνα.* Εντοπίστηκαν για πρώτη φορά αρχαίες θέσεις, που επιτρέπουν, μαζί με τις άλλες ήδη γνωστές, να σχηματιστεί μια εικόνα πιστή, αν όχι ολοκληρωμένη, της διάρθρωσης του αρχαίου χώρου.

2. *Επιλεκτική ανασκαφή*, όπου κρίνεται σκόπιμο αυτή να γίνει. Οι σωστικές ανασκαφές σε καθημερινή βάση στην Κ. Αχαγιά (περιοχή Δύμης) μας βοήθησαν να πλησιάσουμε σε γενικές γραμμές την πολεοδομική συγκρότηση της αρχαίας πόλης επαληθεύοντας και την ιστορία της.

3. *Χρήση αεροφωτογραφιών και τηλεεικόνων* και για τον εντοπισμό αρχαίων εγκαταστάσεων, αλλά κυρίως στην αναζήτηση των οδών επικοινωνίας της Δύμης με την Ήλιδα, τις γειτονικές της Πάτρα και Φαρές και σ' ένα βαθμό με τη χώρα της. Οι αεροφωτογραφίες και τηλεεικόνες προσφέρουν πολλά και στη μελέτη των αρχαίων κτηματολογίων¹.

4. *Διεπιστημονικά.* Πέρα από τη συμμετοχή αρχαιολόγων και ιστορικών, σημαντική βοήθεια προσφέρουν οι γεωφυσικές έρευνες, για τον εντοπισμό των αρχαίων θέσεων, του καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Παπαμαρινόπουλου, οι οποίες εφαρμόζονται ήδη με επιτυχία στην περιοχή της αρχαίας Τριταίας, και οι γεωμορφολογικές παρατηρήσεις για την κατανόηση της ιστορικής γεωγρα-

φίας του χώρου από τον γεωμορφολόγο κ. R. Dalongeville του CNRS της Lyon.

5. *Διαχρονικά.* Αντιμετωπίζοντας το χώρο μέσα στον οποίο αναπτύσσεται ένας τόπος διαχρονικά, κατανοούμε και ερμηνεύουμε ορθότερα το ρόλο του μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή, εκείνη ή την άλλη πορεία του².

Στη σημερινή ανακοίνωση θα αναφερθούμε στους αγροτικούς οικισμούς της χώρας της Δυμαίας, επιχειρώντας να διαγράψουμε συνολικά τα γενικά χαρακτηριστικά τους κατά εποχές σε σχέση με τον περιβάλλοντα χώρο, τον τρόπο κατανομής τους καθώς και το είδος της εγκατάστασης, και θα εξετάσουμε αναλυτικότερα έναν από αυτούς, τον οικισμό του Πετροχωρίου.

ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ Δ. ΑΧΑΪΑΣ

Η Δ. Αχαΐα γεωμορφολογικά διαιρείται σε τέσσερις ζώνες:

α. την *κοιλιάδα του Πείρου*, μια εκτεταμένη επίπεδη επιφάνεια, που περιβάλλεται από βουνά και διαρρέεται από περισσότερους παραποτάμους του αριστερού ρου του Πείρου, έτσι ώστε να δημιουργ-

* Η παρούσα ανακοίνωση είναι προϊόν επεξεργασίας τμήματος ενός υλικού, που αφορά την οργάνωση του χώρου της δυτικής κοιλιάδας του Πείρου στην περιοχή Αχαΐας και συγκεντρώνεται από το 1985 από την υπογράφοσα και τον Θ. Ριζάκη. Η προκαταρκτική και γι' αυτό γενική παρουσίαση του θέματος εδώ εξηγεί και τη μη συνδημοσίευση χαρτών. Αυτοί θα δοθούν στον τόμο που θα εκδοθεί προσεχώς στη σειρά ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΕΡΑ/ΕΙΕ με τίτλο: Paysages d'Achaïe: le bassin du Peiros et la plaine occidentale. Τον Θ. Ριζάκη ευχαριστώ για την εμπιστοσύνη του και την πολύπλευρη συμβολή του στην προετοιμασία αυτής της εργασίας.

1. Ειδικά τα κτηματολόγια της Δυμαίας χώρας δημοσιεύονται από τον Θ. Ριζάκη στο *DHA* 16.1 (1990) 259-280.

2. Πρώτη ανακοίνωση της δουλειάς αυτής έγινε από κοινού με τον Θ. Ριζάκη στο Διεθνές Συνέδριο Κλασικής Αρχαιολογίας, Βερολίνο 1988, με τίτλο: Polis et chora: l'organisation de l'espace urbain et rural en Achaïe occidentale (1990) 551-552.

γείται η εντύπωση πολλών επαλλήλων επιμήκων υψιπέδων.

β. την *ορεινή ζώνη της Μώβρης και του Παναχαϊκού*.

γ. τη *δυτική πεδιάδα*, που εκτείνεται δυτικά από το επίπεδο της Δύμης, μέχρι τα βουνά του Αράξου. Εδώ εξαιτίας του χαμηλού επιπέδου της πεδιάδας τα νερά των χειμάρρων, μη βρίσκοντας διέξοδο προς τη θάλασσα, δημιουργούν έλη και λιμνοθάλασσες.

δ. την *παραθαλάσσια ζώνη*, στο βόρειο τμήμα της οποίας οι βόρειες κλιτείς του υψιπέδου πέφτουν απότομα προς τη θάλασσα (περιοχή Αλισσού), ενώ στα ΒΔ δημιουργούνται ομαλοί λοφίσκοι (περιοχή Λακκόπετρας).

Η συγκεκριμένη μορφολογία της Δ. Αχαΐας επηρέασε, όπως είναι φυσικό, την εγκατάσταση και την οργάνωση του χώρου κατά την αρχαιότητα.

Έτσι γενικά στη μυκηναϊκή εποχή οι άνθρωποι προτιμούν κυρίως τις στενές γλώσσες, που συνδέονται με τους ορεινούς όγκους της Μώβρης και του Παναχαϊκού, ή τις στρατηγικής σημασίας θέσεις. Αντίθετα στα ιστορικά χρόνια παρατηρείται μια μετακίνηση σε εδάφη περισσότερο πεδινά, ίσως γιατί σ' αυτή την εποχή επιτυγχάνεται μια ανακατανομή στην οργάνωση του χώρου με τη δημιουργία της πόλης. Δεν αποκλείονται βέβαια και οι ημιορεινές περιοχές.

ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΥΜΑΙΑΣ ΧΩΡΑΣ

Η πλούσια και μεγάλη Δυμαία χώρα εκτεινόταν στην πεδιάδα βόρεια του Λάρισου ποταμού και μέχρι τα υψίπεδα που δημιουργεί ο Πείρος και οι παραπόταμοί του στα ανατολικά. Η χώρα αυτή στους ιστορικούς χρόνους είχε κοινά σύνορα με την Ήλιδα στα δυτικά-νοτιοδυτικά και τις πόλεις της Τριταίας, Φαρών και Πάτρας στα ανατολικά και νότια³.

Στη θέση αυτή αναπτύσσεται η Δύμη, η δυτικότερη από τις πόλεις της Αχαϊκής δωδεκάπολης⁴ που παίζει πρωτεύοντα ρόλο στα μεγάλα γεγονότα τα οποία σημάδεψαν την πορεία της Β' Αχαϊκής Συμπολιτείας.

Στα όρια της Δυμαίας χώρας⁵ η παρουσία των Μυκηναίων μαρτυρείται⁶ από τον 15ο αιώνα, ίχνη δε εγκατάστασής τους διαπιστώνονται στη βόρεια και νότια άκρη των βουνών του Αράξου, στα υψίπεδα της κοιλάδας του Πείρου και κυρίως στις υπώρειες της Μώβρης.

Όσον αφορά την τυπολογία των οικισμών, αυ-

τοί αναπτύσσονται σε μεγάλους συνήθως επιμήκεις λόφους, επίπεδους στην κορυφή τους, φύσει οχυρούς, κοντά σε ποταμούς και αρκετά εύφορες ζώνες. Οι τάφοι τους χτίζονται σε γειτονικούς συνήθως λόφους, στρογγυλούς ή επιμήκεις, χαμηλότερους τις περισσότερες φορές από αυτούς των οικισμών.

Πρόκειται στην πλειοψηφία τους για αγροκτηνοτροφικούς οικισμούς.

Η περίπτωση του λόφου Βάρδια, στον Άραξο, λειτουργεί μάλλον σαν παρατηρητήριο ή προσωρινή εγκατάσταση.

Από τις διάφορες θέσεις, αναμφισβήτητα η γνωστή ως Τείχος των Δυμαίων⁷ είναι η σημαντικότερη, μία τειχισμένη κατά το Κυκλώπειο σύστημα ακρόπολη στη νοτιότερη άκρη των Μαύρων Βουνών, στον Άραξο. Η ιδιαίτερα στρατηγική και ασφαλής θέση της, η επιμελημένη και εντυπωσιακή κατασκευή του περιβόλου, πρέπει να έχουν άμεση σχέση με την κατοικία ενός άνακτος.

Οι μικρότεροι οικισμοί, που βρίσκονται κατά μήκος της κοιλάδας του Πείρου στις υπώρειες της Μώβρης, αλλά και του Παναχαϊκού, έχουν ίσως κάποια σχέση εξάρτησης από το Τείχος, ανάλογη πιθανότατα με την περίπτωση της Αργολίδας.

Τι συμβαίνει όμως μετά τα Μυκηναϊκά; Τα αρχαιολογικά λείψανα των σκοτεινών χρόνων στην περιοχή είναι απελπιστικά σπάνια, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί είτε στην έλλειψη συστηματικών ανασκαφών σήμερα, είτε σε μια δημογραφική παρακμή, που θα είχε ως αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των περισσότερων γνωστών τότε οικισμών. Η περίοδος των σκοτεινών χρόνων είναι η εποχή που ωριμάζουν οι συνθήκες οι οποίες οδηγούν στη διαμόρφωση των πόλεων με την κλασική έννοια του όρου. Ο Στράβων⁸, για την περιοχή της Αχαΐας, αναφέρει το παράδειγμα τριών πόλεων, του Αιγίου, της Πάτρας και της Δύμης, που συνεπολίσθησαν από επτά ή οκτώ δήμους η πρώτη, επτά η δεύτερη και οκτώ η τρίτη. Συνήθως ένας δήμος-κώμη ανα-

3. Στράβων 8, 3.10-11.

4. Στράβων 8, 7.5.

5. Για την παλαιότερη ιστορία της περιοχής και τα θεωρητικά της προβλήματα, βλ. αυτόθι ανακοίνωση καθηγητή Μ. Σακελλαρίου.

6. Ευθ. Μαστροκόστα, Ανασκαφή του τείχους των Δυμαίων, *Prakti* 1962, 127-133/1963, 93-98/1964, 60-67/1965, 121-136, και *Έργον* 1962, 171-175/1963, 186-191/1965, 94-105.

7. Ό.π. σημ. 6.

8. Στράβων 8, 3.2.

πτύσσεται και επιβάλλεται στους γειτονικούς, όπως ακριβώς συμβαίνει στην περίπτωση του Αιγίου. Δεν φαίνεται να συμβαίνει το ίδιο με τη Δύμη όπου, πάνω στο υψίπεδο που αναπτύσσεται η πόλη, λείπει εντελώς, όπως αποδεικνύεται καθημερινά με τις ανασκαφές, η παρουσία των σκοτεινών χρόνων. Άλλωστε και το όνομα Δύμη που δίνεται στην πόλη είναι νέο⁹ και δεν έχει σχέση με παλαιότερο οικισμό, που υπήρχε κατά χώραν.

Αυτό που μπορούμε να πούμε σήμερα είναι πως στη θέση της Δύμης δεν υπάρχει κόμη-δήμος αυτή την εποχή και ότι οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή του συγκεκριμένου υψιπέδου ήταν ίσως η θέση του, η έκτασή του κλπ.

Πρακτικά είναι δύσκολο να καθορίσουμε τη θέση των οκτώ δήμων-κωμών τις οποίες αναφέρει ο Στράβων στην περιοχή της Δυμαίας, αφού η παλαιότερη κεραμική, μετά τη μυκηναϊκή που περισυλλέξαμε κατά τις αυτοψίες, ανέρχεται σε κάποιες περιπτώσεις στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αιώνα¹⁰. Μόνο από το Τείχος των Δυμαίων μαρτυρείται¹¹ πρωτογεωμετρική κεραμική. Η έλλειψη πρωτογεωμετρικής κεραμικής από τις μυκηναϊκές θέσεις δημιουργεί την εντύπωση ότι αυτές εγκαταλείπονται στο τέλος της μυκηναϊκής εποχής. Δεν αποκλείεται όμως και κάποιες από αυτές να υπήρξαν οι πηρήνες των δήμων που συνοίκησαν τη Δύμη.

Η μεγάλη ανάπτυξη της Δύμης και των οικισμών της χώρας της τοποθετείται στην ελληνιστική εποχή, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι απουσιάζει η αρχαϊκή και κλασική περίοδος, γεγονός που αποδεικνύεται με λιγοστά, αλλά χαρακτηριστικά ευρήματα, τόσο μέσα στο άστυ όσο και στη χώρα. Στην εποχή της ακμής της Δύμης μια αλυσίδα οικισμών αναπτύσσεται στις υπώρειες του όρους Μώβρη, στα υψίπεδα κατά μήκος του Πείρου και των παραποτάμων του, αλλά και στους χαμηλούς λόφους της παραθαλάσσιας ζώνης. Για πρώτη φορά η οικιστική ανάπτυξη φθάνει και ξεπερνά εκείνη των μυκηναϊκών χρόνων, δεν είναι λίγες δε οι περιπτώσεις που οι νέοι οικισμοί βρίσκονται κοντά στις μυκηναϊκές θέσεις ή και πάνω σ' αυτές.

Η εγκατάσταση των οικισμών στις υπώρειες της Μώβρης, ή πάνω σε λοφίσκους και υψίπεδα στην παραθαλάσσια ζώνη και στην περιοχή του Πείρου και των παραποτάμων του, δείχνει την προτίμηση σε φύσει οχυρές θέσεις, που προσφέρονται κλιματολογικά και που εξασφαλίζουν από τα πεδινά τμήματα τη μεγαλύτερη δυνατή έκταση προς καλλιέργεια, αλλά και την άμεση γειτνίαση.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΑ ΖΩΝΗ

Σε μία μόνο περίπτωση, απ' όσο έδειξε η έρευνα, έχουμε οικισμό σε χαμηλό λοφίσκο, δίπλα στην εύφορη πεδιάδα του Αράξου. Το Τείχος δίπλα στον Λάρισσο δεν χρησιμοποιείται πια σαν οικισμός, αλλά σαν αμυντικό φρούριο στα σύνορα με τους Ηλείους. Παράλληλα, στη ΒΔ άκρη της πεδιάδας, στο Καραβοστάσι, χτίζεται αυτή την εποχή ένα δεύτερο μικρό φρούριο για να αντιμετωπίσει τη διαρκώς αυξανόμενη επιθετικότητα των Αιτωλών κατά τον 3ο αι. π.Χ.¹².

Καταλαβαίνει λοιπόν εύκολα κανείς γιατί δεν αναπτύσσονται οικισμοί σε μια περιοχή, που βρίσκεται στην πρώτη γραμμή άμυνας.

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΑ ΥΨΙΠΕΔΑ ΤΗΣ ΚΟΙΛΑΔΑΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΟΥ

Τα ελληνιστικά λείψανα της περιοχής Άνω Αχαΐας είναι πολύ λίγο σημαντικά και αδικαιολόγητα ταυτίστηκαν με εκείνα της κόμης Τευθέα, που αναφέρει ο Στράβων¹³.

Σημαντικοί ελληνιστικοί οικισμοί εντοπίστηκαν στα υψίπεδα της Καμενίτσας και Αλισού και ακόμη σημαντικότεροι στην περιοχή των Λουσιικών. Εκτείνονται μεταξύ της κοίτης του Πείρου, του Παράπειρου και της Σερδινής και ανήκουν προφανώς στη χώρα της Ωλένου¹⁴, που ενσωματώθηκε σε εκείνη της Δύμης κατά τον 4ο αι. π.Χ.

Τέλος η ημιορεινή ζώνη της Μώβρης μας επιφύλαξε πολύ ενδιαφέροντες για τον πλούτο των ευρημάτων τους οικισμούς, έναν από τους οποίους, αυτόν του Πετροχωρίου, θα εξετάσουμε πιο κάτω.

Από την ποιότητα (λίθοι – κεραμίδες) και ποσότητα του οικοδομικού υλικού που υπάρχει κατά χώραν, μπορούμε να κάνουμε λόγο για εύρωστους και ακμαίους οικισμούς, παίρνοντας συγχρόνως υπόψη και τις πεδινές εκτάσεις που ελέγχουν και ασφαλώς καλλιεργούν.

9. Στράβων 8, 7.5.

10. Λεπτομερής κατάλογος θέσεων και χρονολόγησή τους δίνεται στον τόμο.

11. Ευθ. Μαστροκώστα, *Prakt* 1962, 130.

12. Για τα φρούρια και το αμυντικό σύστημα της χώρας της Δύμης βλ. στον τόμο.

13. Στράβων 8, 3.11, W. M. Leake, *Travels in the Morea*, vol. III (London 1830) 157-158. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών* (Πάτρα 1959) 643.

14. Στράβων 8, 7.4.

ΑΓΡΟΙΚΙΕΣ

Σε μεμονωμένες μάλλον αγροικίες πρέπει να αποδώσουμε την παρουσία λιγοστής ελληνιστικής κεραμικής σε θέσεις δίπλα στη Δύμη και κοντά στην πεδιάδα του Αράξου. Είναι δύσκολο όμως να εντοπιστούν οι αγροικίες μόνες ή περισσότερες μαζί, που θα υπήρχαν ασφαλώς στη χώρα της Δύμης, πρώτον γιατί το πρόχειρο υλικό τους υποκρύπτει εύκολα στη φθορά του χρόνου και δεύτερον γιατί οι διαρκείς καλλιέργειες και τα σύγχρονα αναπτυξιακά έργα εξαφανίζουν γρήγορα τα περιορισμένα ίχνη τους.

ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΙΕΡΑ

Στο βραχώδες, άγονο και άνυδρο νησίδιο του Αγ. Ιωάννη, από το ομώνυμο ξωκλήσι, μέσα στη λιμνοθάλασσα της Καλόγριας, δύσκολα θα μπορούσε να δικαιολογήσει κανείς την παρουσία οικισμού. Η καλής ποιότητας όμως κεραμική, οι λιθοσωροί και οι βαμμένες κεραμίδες, σε συνδυασμό με τη φύση της θέσης, μας επιτρέπουν ίσως να υποθέσουμε πως πρόκειται μάλλον για χώρο αγροτικού ελληνιστικού ιερού.

Για το αγροτικό ιερό της Δήμητρας στην περιοχή του Πετροχωρίου θα γίνει λόγος πιο κάτω σε σχέση με τον οικισμό.

Πώς ήταν οργανωμένη η καλλιεργήσιμη και κτηνοτροφική έκταση αυτών των οικισμών; Τι είδους οικονομικές και πολιτικές λειτουργίες αναπτύσσονταν στις αγροτικές εγκαταστάσεις, τι είδους σχέσεις εξάρτησης/ανεξαρτησίας υπήρχαν ανάμεσά τους και προς το άστυ; Μέσω ποιου οδικού δικτύου εξασφαλιζόταν η επικοινωνία στο εσωτερικό της Δυμαίας χώρας; Σ' αυτά τα ερωτήματα καλείται να απαντήσει η σύγχρονη έρευνα, παρόλο που για μερικά η απάντηση φαίνεται ήδη αβέβαιη.

Ίσως κάποια άλλα μπορέσουν να απαντηθούν, αν επιλεγούν οικισμοί-μονάδες και ανασκαφούν, ερευνηθούν και μελετηθούν εξονυχιστικά. Μία βαθύτερη γνωριμία του επιπέδου ανάπτυξης του οικισμού και οργάνωσης του χώρου του, των σχέσεων ανάμεσα στους καλλιεργητές της γης και τους πολίτες του άστεως θα μας επιτρέψει να εκτιμήσουμε σωστά το ρόλο του άστεως, τον προσανατολισμό στην εξέλιξή του, τις κοινωνικές και οικονομικές εκφράσεις του. Πάντως ο οικισμός ως αυθύπαρκτη μονάδα στη σχέση του με τους υπόλοιπους και κυρίως με το άστυ πρέπει, νομίζουμε, να εξετάζεται στα πλαίσια μιας οικονομίας στη βάση της αγροτι-

κοκτηνοτροφικής. Η ανάπτυξη και η δύναμη της Δύμης οφείλεται και στηρίζεται σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό στη βοήθεια, κατά κύριο λόγο οικονομική, που της δίνει η χώρα της.

Στα ρωμαϊκά χρόνια, άλλοι από τους οικισμούς αυτούς εξακολουθούν να υπάρχουν και άλλοι εγκαταλείπονται. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρούμε τη δημιουργία αγροικιών (villae) σε γειτονικές προς τους οικισμούς θέσεις, όπως στην περίπτωση του Πετροχωρίου ή στον Αγ. Γεώργιο στο Καλαμάκι. Γενικά η εικόνα της Δυμαίας χώρας προδίδει μία κατάσταση φθίνουσα. Μα και ο αστικός οικισμός της Δύμης γνωρίζει έντονη παρακμή, όπως φαίνεται από τις ανασκαφές.

Στην προσπάθεια των Ρωμαίων να εκμεταλλευτούν τα εύφορα εδάφη της Δυμαίας χώρας, πρέπει να αποδώσουμε μάλλον την οργάνωση των κτηματολογίων στην περιοχή. Ορισμένα ίχνη από αυτά διατηρήθηκαν, οπότε είναι δυνατή και η αποκρυπτογράφησή τους με τη χρήση αεροφωτογραφιών και τηλεεικόνων. Παράλληλα οι ευημερούσες αγροικίες δίπλα στους φθίνοντες οικισμούς γίνονται η σφραγίδα των εκπροσώπων της νέας ηγετικής τάξης και προβάλλουν κατά κάποιον τρόπο σαν το αποτέλεσμα καταρχήν του εκρωμαϊσμού της οικονομικής ζωής της επαρχίας.

Η παρουσία της ρωμαϊκής αγροικίας υποδηλώνει τη διείδυση των ρωμαϊκών μορφών οργάνωσης στην ύπαιθρο χώρα. Είναι ο νέος φορέας εκμετάλλευσης της γης και το κτηματολόγιο η νέα μορφή οργάνωσής της. Η εμφάνιση όμως των νέων αυτών στοιχείων σημαίνει και εκ βάθρων αλλαγή των οικονομικών όρων και κανόνων, που ισχύουν μέχρι αυτή τη στιγμή στην ύπαιθρο;

ΠΕΤΡΟΧΩΡΙΟ

Το Πετροχώριο, ένας από τους οικισμούς της ημιορεινής ζώνης της Μώβρης, που αξίζει, νομίζουμε, να εξεταστεί ιδιαίτερα, βρίσκεται στις νότιες, νοτιοδυτικές πλαγιές του λόφου του Προφ. Ηλία. Ο λόφος περιβάλλεται δυτικά και ανατολικά από βαθιές κοιλάδες. Στα νότια υψώνονται οι βουνοκορφές της Μώβρης.

Ο οικισμός, όπως δείχνουν τα πρωτοκορινθιακά όστρακα που συλλέξαμε κατά χώραν, κατοικήθηκε πολύ πριν από την ελληνιστική περίοδο και ίσως μία ανασκαφή να μας έδινε και στρώματα αρχαιότερης κατοίκησης. Σήμερα στη θέση του οικισμού δεν βλέπουμε παρά ελάχιστα ίχνη τοίχων στη βορειο-

Εικόνα 1.

δυτική πλευρά, λίθους και θραύσματα κεραμίδων διάσπαρτα και πολλά όστρακα κεραμικής όλων των ειδών, αμφορέων, πρόχων, πίθων, πινακίων, λυχναρίων, κανθάρων, σκύφων κλπ. (εικ. 1).

Το νεκροταφείο του οικισμού βρίσκεται στα νότια του λόφου στην κοιλάδα, δεξιά και αριστερά ενός αγροτικού δρόμου. Η πρόσφατη σχετικά διαπλάτυνσή του, αλλά και οι καλλιέργειες των γειτονικών αγρών αποκάλυψαν έναν σημαντικό αριθμό κιβωτιόσχημων τάφων, καταστραμμένων ήδη από τις καλλιέργειες. Από την κεραμική τους, μπορούμε να χρονολογήσουμε σίγουρα από τον 3ο αι. π.Χ.

Με τον οικισμό συνδέεται ένα αγροτικό ιερό της Δήμητρας, από όπου προέρχεται ο ιερός Νόμος της Δήμητρας¹⁵ του 3ου αι. π.Χ., που αναφέρεται στην απαγόρευση του πλούτου των γυναικών κατά τη Λατρεία της Θεάς· φυλάσσεται στο Μουσείο της Πάτρας με αρ. ευρ. 149. Στην πρώτη της δημοσίευση¹⁶ αναφέρεται ως τόπος εύρεσής της το χωρίον Δραγάνον (σλάβικη ονομασία του Πετροχωρίου). Τη θέση του ιερού¹⁷ τοποθετούμε στα δυτικά πρηνή ενός λόφου (δυτικά του οικισμού), ο οποίος φέρει το μικροτοπωνύμιο Κουπούλια (= μικρό κουπάκι) από τα εκατοντάδες μικρά αγγεία (πιθανότατα μικύλα) που έβρισκαν μέχρι πρόσφατα οι χωρικοί στους αγρούς τους κατά την καλλιέργειά τους¹⁸. Ο σίγουρος όμως εντοπισμός του θα μπορούσε να γίνει μόνο μετά από ανασκαφή ή μετά από γεωφυσική έρευνα.

Στη ρωμαϊκή περίοδο η οργάνωση του χώρου

αλλάζει· βόρεια του λόφου του Προφ. Ηλία, στην πεδιάδα και στη θέση Παλιόβρυση, εντοπίζονται λείψανα εγκατάστασης πρώιμης και ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Πρόκειται για τμήμα τοίχου με κουρασάνι, υπόκαυστα από λουτρά, λιθωσρούς στα όρια των αγρών, κεραμίδες και άφθονα όστρακα. Ο Κ. Τριανταφύλλου¹⁹ αναφέρει την παρουσία «ψηφίων μωσαϊκών εις τους αγρούς», χωρίς να παραθέτει περισσότερα τοπογραφικά στοιχεία. Με την αυτοψία μας διαπιστώθηκε ότι ο τόπος προέλευσης των ψηφιδωτών είναι η τοποθεσία Παλιόβρυση.

Η ποιότητα της κεραμικής και του οικοδομικού υλικού καθώς και η παρουσία φτωχών μεν αλλά εντελώς χαρακτηριστικών στοιχείων από ρωμαϊκό βαλανείο συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι πρόκει-

15. A. Rizakis, *Inscriptions grecques et latines des cités achéennes*, vol. II, όπου όλη η προηγούμενη σχετική βιβλιογραφία (υπό έκδοση στη σειρά ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ ΚΕΡΑ/ΕΙΕ).

16. Α. Χατζής, *AEphem* 1908, 96 «εύρεθη δ' ως έβεβαίωσεν ό εύρων 'Ηλίας 'Αναστασόπουλος, μεμονωμένος εν τινι άγρῳ πλησίον του χωρίου Δραγάνου κειμένου δύο ώρας σχεδόν προς ΝΑ της Κάτω 'Αχαΐας του δήμου Δύμης».

17. Για τη θέση των Θεσμοφορίων ιερών της Δήμητρας έξω από την πόλη στις πλαγιές των λόφων και πολλές φορές στην πλαγιά της ακρόπολης, βλ. διεξοδική ανάπτυξη στο: Δάφφα-Νικονάνου, *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και Κοροπλαστικά αναθήματα* (Βόλος 1973) 42-47.

18. Δάφφα-Νικονάνου, *ό.π.* 38.

19. Κ. Τριανταφύλλου, *ό.π.* 156.

ται πιθανότατα για ρωμαϊκή αγροικία. Την άποψη αυτή στηρίζει και η εύρεση πριν από τριάντα περίπου χρόνια επιτύμβιας στήλης με λατινική επιγραφή, που αναφέρεται σε ρωμαίο παλαιόμαχο στρατιώτη (veteranus).

Στην ίδια θέση και γύρω από τα ορατά ακόμη λείψανα μικρής εκκλησίας, γνωστής με το όνομα της Αγ. Παρασκευής, υπάρχουν διάσπαρτες κεραμίδες από κεραμοσκεπείς τάφους και κοινή κεραμική παλαιοχριστιανικής εποχής.

Στη βόρεια πλευρά του λόφου, όπου στα δυτικά του η θέση Κουπούλια, βρήκαμε κεραμική χαρακτηριστική της μεταβυζαντινής περιόδου. Η τοποθεσία διατηρεί το τοπωνύμιο Παλιοχώρι — παλιό χωριό. Φαίνεται πως στην εποχή της Τουρκοκρατίας τουλάχιστον, αν όχι και νωρίτερα, ο οικισμός εγκαθίσταται στο σημείο αυτό, που προσφέρεται για κάποιους ίσως λόγους περισσότερο.

Ο Pouqueville²⁰ μνημονεύει ότι στα ΝΑ του

Δραγάνου βρήκε το μοναστήρι της Μαρίτσας. Σήμερα μας φαίνεται πολύ πιθανό ο Γάλλος περιηγητής να περπάτησε τον ίδιο εκείνο αρχαίο δρόμο, στις άκρες του οποίου είχαν ανοιχτεί οι τάφοι του ελληνιστικού οικισμού.

Η περίπτωση του Πετροχωρίου δεν είναι η μοναδική. Υπάρχουν και άλλοι, ίσως ακόμη πιο ενδιαφέροντες οικισμοί, όπως αυτός της περιοχής των Σουδεναίικων δίπλα στη Σερδινή, που έχει σχέση πιθανόν με μία από τις κόμης της Ωλένου, τις Ευρυτεινές του Στράβωνα, ή ακόμη αυτόν στο υψίπεδο της Καμενίτσας, δίπλα στον Πείρο, που η θέση του συνηγορεί υπέρ της δεύτερης κόμης της Ωλένου, των Πειρών.

ΜΑΡΙΑ ΛΑΚΑΚΗ

20. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage de la Crèce*, liv. XII, chap. IV (Paris) 381.

RÉSUMÉ

L'HABITAT RURAL DE DYMAIA CHORA: LE CAS DE PETROCHORION

Le village antique, découvert dans le secteur de Petrochorion, était établi sur les versants Sud, Sud-Ouest de la butte de Profitis Elias, délimité à l'Ouest et à l'Est par des vallées profondes. Le site était occupé bien avant l'époque hellénistique, comme le montrent les tessons protocorinthiens, recueillis sur place; la nécropole hellénistique se trouve au Sud de la colline, sur les deux côtés d'une route carrossable. Le village en question est lié avec un sanctuaire agraire de Déméter, situé sur les versants ouest d'une colline au Sud-Ouest du village actuel de Petrochorion.

A l'époque romaine l'habitat hellénistique semble être abandonnée; une villa romaine semble être installée sur les pentes nord de la même colline un peu plus tard sous l'Empire (restes des murs en briques, d'hypocaustes etc.). Un épitaphe latin, trouvé à proximité, qui appartient à un vétéran indique qu'il y a eu ici une installation de colons romains. Enfin des restes d'un habitat paléochretien se trouvent au lieu-dit "Paléochori", vers l'intérieur. A partir de cette période et pendant le moyen âge il n'y a plus des traces d'habitation dans le secteur.